

autori su nastojali pobliže odrediti neke toponime s obzirom na današnje stanje, a tu ima i ponešto uputnih natuknica. U registrima je uz svaku natuknicu naznačena i stranica Opisa gdje se odgovarajuće ime ili naziv nalaze, a popis je potpun, t.j. ekscerpiran je ne samo tekst svih spomenika nego i bibliografija uz njih.

Posebnu pozornost zaslužuje predmetni registar, u kojem su obrađeni svi pojmovi koji su makar jednom spomenuti u *Opisu* u bilo kojoj funkciji. Tako se, na primjer, pod pojmom »vodeni znakovi« nabrajaju svi ovdje zastupljeni oblici filigrana, uvijek s naznakom stranice na kojoj se pojavljuju u tekstu, a tako je postupano u svim slučajevima.

Iza popisa svih incipita složenih azbučnim redom dolazi tablica signatura i inventarskih brojeva, ukoliko ih ima, kronološki popis spomenika (razvrstanih po stoljećima), posebno datiranih i nedatiranih, te rukopisi razvrstani po redakcijama, svi označeni samo svojim kataloškim brojem.

Opis napravljen na tradicionalni način pruža doista obuhvatne i vrlo detaljne informacije o svakom obrađenom rukopisu, a vrijednost mu podižu i precizni i akribični registri i tablice, čime je uvelike olakšan pristup svim relevantnim podacima i lakša orijentacija. Začuduje, međutim, da iako su u obradi sudjelovale tri osobe, nigdje ni u *Predgovoru* ni na bilo koji način nije u tekstovima zabilježeno što je koja obradila. U cjelini *Opis* s oba albuma daje mogućnost za početna istraživanja u različitim znanstvenim područjima slavistike, te tako u toj sferi predstavlja vrlo važan i koristan doprinos slavističkoj znanosti.

HERTA KUNA

EVGENIJ L. NEMIROVSKIJ, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Band I (Inkunabeln)*, Baden–Baden, 1996., 298 str. + 63 slike.

Ova knjiga kao prva u nizu planiranoga izdavanja kompletnih opisa ćirilskoga tiska, od prvih izdanja do kraja 16. st. bavi se najstarijim inkunabulama s kraja 15. st. iz dviju najstarijih poznatih tiskara; prve u Krakovu, druge na Cetinju. Lativši se toga obsežna i zahtjevna zadatka, autor je rad zasnovao, s jedne strane, na svojim ranijim detaljnim istraživanjima, objavljenima u zamjetno brojnim člancima i studijama, kao i akribično prikupljenim i kritično preuzetim

radovima drugih znanstvenika, a s druge strane, na svom ranije objavljenom teoretskom radu, u kojem je izložio svoje poglede na cijelu problematiku.

Sve je to vidljivo iz vrlo opširna *Uvoda* u prvom dijelu knjige, gdje iscrpno govori o problematici ćirilskih inkunabula. Između ostalog navodi da su na stare tiskane knjige pozornost usmjeravali već i prvi slavisti (Dobrovsky, Karški, Lj. Stojanović, Šafařík i dr.), ali sustavna rada na tom području nema sve do druge polovice ovoga stoljeća. Pri tome je važno da stara ćirilaska pismenost ima zajedničke korijene u staroslavenskom naslijeđu, te zajednički crkvenoslavenski jezik u njegovim redakcijama s nacionalnim obilježjima, pa je potreba jednoga obuhvatna kataloga ćirilskoga tiska najstarijega razdoblja sa stajališta slavistike nužna i svrhovita.

Uvidajući to engleski slavist S. G. Simmons u jednom je članku 1963. g. potaknuo ideju o općem katalogu tiskanih ćirilskih knjiga 15.-17. st., a 1966. g. obratio se i pismom slavistima i bibliografima u 14 zemalja s konkretnim prijedlozima i s obećanjem da će razraditi i poslati pravila katalogizacije, što, međutim, nije napravio. Tu ideju je prihvatio – i dosad djelomično realizirao Nemirovski, koji je već 1964. u autoreferatu svoje disertacije utvrdio osnovne postavke rada na opisu ćirilskih inkunabula, zatim 1968. g. u drugom članku ne samo razradio konkretne principe obrade nego dao i popis poznatih mu izdanja do polovice 16. st., što je dalje razrađivao i proširivao 1972. i 1976. g.

U novije vrijeme općenito se pojačava rad u toj oblasti, izdaju se katalogi, opisi knjiga pojedinih biblioteka ili regija, što, nesumnjivo, stvara osnovu za realizaciju projekta, kako ju je zamislio Simmons, a počeo ovom knjigom ostvarivati Nemirovski. Tomu je prethodilo pisanje osam sveščića s metodskim uputama za obradu koje je napravila radna grupa 1976. g. u Odjelu rijetkih knjiga tadašnje Državne biblioteke V. I. Lenjina u Moskvi.

Projekt je zamišljen u pet knjiga. Prva obuhvaća period 1491.-1500. i tiskare Schweipolt Fiol (Krakov) i Đurađ Crnojević (Cetinje); druga, 1501.-1512. tiskaru Makarija u Vlaškoj i G. Rusconija u Veneciji. Obje knjige su već objavljene, a planirane su još: 1513.-1519. praška tiskara Franciska Skorine, te u četvrtoj knjizi: 1519.-1525. tiskara Božidara Goraždanina (Goražde – Venecija), te tiskara Franciska Skorine (Vilno), a u petoj knjizi 1526.-1550. druga tiskara Božidara Vukovića u Veneciji, manastirska tiskara iz Rujna i Gračanice, tiskara u Trgovištu, tiskara Filipa Moldovanina (Hermannstadt), manastirska tiskara Miliševa (Mileševo?), te tiskara Vicenza Vukovića (Venecija).

Prva je od svih ćirilskih tiskara, prema dosad utvrđenim činjenicama, Schweipolta Fiola u Krakovu, koja djeluje, po mišljenju Nemirovskoga 1491.-1493. O njoj je već i ranije mnogo pisano, a 1971. Nemirovski joj je posvetio monografiju, 1979. i opisni katalog knjiga te tiskare, kao i pojedinih primjeraka (v. rec. u »Slovu« 30, 1980, 140-142). Kako je *Katalog* pohvaljen od stručnjaka, autor će se u daljem radu držati istih principa i metoda.

Budući da je Fiol začetnik ćirilskog tiska uopće, Nemirovski mu posvećuje posebnu pozornost, te tako na temelju dokumenata i literature opširno govori o njegovu životu, ali i o političkom ozračju u kojem je bilo moguće ostvariti ovakav pothvat. Nemirovski kao argumentaciju navodi i izvorni tekst pojedinih dokumenata na njemačkom jeziku (na žalost, u staroj teško čitljivoj ortografiji). O mogućim uzorima za slova Fiolovih izdanja polemizira s Zimmerom (koji se bio negativno izrazio o ranijoj monografiji Nemirovskoga o Fiolovoj tiskari), a sam misli da je u pitanju kao uzor uzet novgorodski poluustav iz prve polovice 15. st. Fiol je Nijemac, rođen u Neustadtu, te je za samo tiskanje morao angažirati osobu koja je poznavala ne samo ćirilsko pismo nego i pravoslavnu liturgiju, jer su knjige namijenjene pravoslavnomu istoku, pa je tako odabran pravoslavni monah Makarije, od kojega potječu i autorski tekstovi na slaven-skom jeziku predgovora i pogovora. Fiolovu tiskaru financirala su dva poduzetnika, Thurzo i Teschner, zainteresirani za prodor na rusko tržište.

Sve su četiri knjige iz Fiolove tiskare liturgijske: *Oktoih osmoglasnik*, *Časoslov*, *Posni triod* i *Cvjetni triod*. *Oktoih* i *Časoslov* imaju uz ime tiskare i godinu izdanja 1491., međutim, *Cvjetni triod* ima samo marku (oznaku) tiskare, a *Posni triod* ni toga, ali je isti grafički tip slova kao i neke druge osobine (numeriranje svezaka i dr.).

Nemirovski je već u *Uvodu* dao opis svake knjige, s obzirom na opseg i sastav, a naročito se zadržava na opisu iluminacije, koja kod Fiola nije naročito bogata, ipak s tendencijom znatnijega ukrašavanja u kasnije izdanim naslovima, nastojeći da odredi uz to i karakter iluminacije, mada će svi ti podaci u sažetu i standardiziranu obliku biti, uglavnom, ponovljeni u *Katalogu*.

U *Uvodu* raspravlja Nemirovski s pojedinim znanstvenicima o nekim spornim pitanjima, kao o redosljedu izdavanja pojedinih knjiga, o vremenu u kojem je radila tiskara, a u vezi s tim i o uporabljenim klišeima za pojedine dijelove iluminacije (zastavice, inicijali). Za redosljed izdanja poziva se i na analizu vodenih znakova, a kad je u pitanju vrijeme tiskanja, analizira i političku situaciju, čime objašnjava zašto je na obama triodima izbačena oznaka njegove tiskare. Možda su zbog zabrane izdavanja, knjige raspačavane jedino u Rusiji,

a tomu u prilog govori i to što je od 80 sačuvanih primjeraka 68 iz Rusije. Osim toga, autor uzima u obzir i kasnije zapise na pojedinim primjercima. Daju se podaci o broju sačuvanih primjeraka, u kojim se zemljama nalaze, a i poneke zanimljivosti, kao npr. da *Cvjetni triod* iz Nikoljske crkve kraj Brasove ima uvez iz sredine 16. st., koji su najvjerojatnije načinili luterani, jer je na prednjoj strani utisnut reljefni medaljon s portretima Erazma Rotterdamskoga, Martina Luthera i Filipa Melanchtona, kao na slavnoj *Ostroškoj bibliji* iz 1581.

Druga tiskara obrađena u ovoj knjizi radila je u Crnoj Gori, i to po mišljenju Nemirovskoga, na Cetinju. Literatura o ovoj tiskari oskudna je, a kao najinformativniji tekst spominje se članak Đ. Sp. Radojčića. Nemirovski opisuje u glavnim crtama prilike na jugu Europe i poseban položaj Crne Gore u turskom okružju, te crnogorske veze s Venecijom, u kojoj je tada centar tiskarstva, a bilježi i prepisivačku tradiciju na jadranskoj obali i Skadarskom jezeru.

Ivan Crnojević boravio je 1471.-1481. u Veneciji, te se je tu mogao upoznati s radom Andrije Paltašića, koji je već 1476. ondje osnovao tiskaru, no ideju o vlastitoj tiskari na Cetinju ostvario je tek njegov sin Đurađ, mada neki pretpostavljaju da je Ivan poslao Paltašiću monaha Makarija na učenje. Paltašić zna tehniku pravljenja slova i zna jezik, te su se u Veneciji mogli napraviti nacrti, pečati i matrice, a sama slova mogla su se izljevati i u Crnoj Gori. I ovdje se radi o isključivo liturgijskim knjigama, koje su trebale nadomjestiti rukopisne knjige propale i uništene u ratovima, o čemu se govori u predgovoru i pogovoru *Oktoiha*, prve knjige tiskane na Cetinju. Neki znanstvenici smatraju da je tiskara bila na Obodu, no Nemirovski svoje uvjerenje zasniva na bilješci u pogovoru *Psaltiru s posljedovanjem* iz 1495., gdje izričito piše »na Cetinju«.

O tiskaru Makariju nema bližih podataka, ali kako je Đurađ Crnojević povijesna ličnost, autor iznosi podatke od vremena osnivanja tiskare do njegove smrti. Tiskara je radila 1493.-1496., kad Đurađ emigrira iz Crne Gore, a time završava i rad tiskare, o čijoj daljoj sudbini nema podataka, a ne spominje se ni u Đurđevoj oporuci.

Na Cetinju su tiskane četiri knjige, kako su dvije od toga oktoisi, Nemirovski objašnjava sadržaj *Oktoiha prvoglasnika* (1494.), s naglaskom da se radi o tzv. punom oktoihi. Za drugu knjigu, *Oktoih petoglasnik* (Nemirovski prema ruskom izgovoru piše »pjatoglasnik«) podataka je relativno malo, jer su sačuvana samo tri fragmenta. Za obadva oktoiha daje iscrpne podatke o njihovu sastavu i izgledu, o osobinama tiska, pa i karaktera slova. Jagić je objavio lingvističku studiju o *Oktoihu prvoglasniku*, dok je Nemirovski napravio biblio-

grafsku i historiografsku monografiju o istom izdanju. Na temelju svojih istraživanja on tvrdi da su na ovom djelu radila dva majstora.

Iako su do danas od *Oktoiha petoglasnika*, kako je već rečeno, ostala samo tri fragmenta, zanimljivo je da je u njima nađeno čak šest slika, a Nemirovski misli da je na jednoj slici (onoj bez naslova) u pozadini naslikana Cetinjska bazilika.

Psaltir, koji je po sudu Nemirovskoga izdan poslije obaju oktoiha, nema slika, ali je iluminacija inače bogatija, s velikim brojem inicijala različitih forma, također prema venecijanskim uzorima, a ima i novih zastavica.

Posljednja knjiga tiskare Crnojevića, to jest *Trebnik*, vrlo je rijetka, nije sačuvan ni predgovor ni pogovor, pa ni jedan kompletan primjerak, ali onaj u posjedu Troičkog manastira kod Plevlja ima 184 folija.

Nemirovski se potrudio objasniti namjenu knjiga obiju tiskara, kazujući da su oktoisi, oba trioda te časoslov liturgijske knjige, dok je trebnik (molitvenik) namijenjen izvanliturgijskoj uporabi, a psaltir služi objema svrhama. Autor se dosta detaljno pozabavio i sadržajem i sastavom liturgijskih knjiga pravoslavne crkve, čak i onih koje nisu tiskane ni u jednoj od obiju obrađenih tiskara (npr. minej).

Još iscrpnije i detaljnije Nemirovski objašnjava čitatelju metodologiju uporabljenu pri opisu knjiga u ovom *Katalogu*, pri čemu su izdanja svake tiskare posebno navedena kronološkim redoslijedom. Sasvim je standardiziran opis svakog izdanja, posebno su navedene sve osobine i mjesta iluminacija, a na kraju je i detaljan opis sadržaja, tako da se osigurava mogućnost usporedbe s drugim knjigama istovjetna sadržaja, pa i s rukopisima, a to može dobro poslužiti pri identifikaciji eventualno novopronađenih knjiga ili fragmenata. Autor kazuje da zbog tehničkih problema mora tekstove transliterirati latinicom po međunarodno prihvaćenu sustavu. Ipak su se pri tom postupku pojavile neke pogreške, jer je Nemirovski na isti način transliterirao tekstove obiju tiskara, bez obzira na to što pripadaju različitim jezičnim okolinama, pa je tako u crnogorskim tekstovima *šta* (Ш) prenosio kao *šč*, umjesto *št*, što zapravo jedino odgovara ovom izrazito štokavskom području. On izričito naglašava da je zadržao oba ćiriliska jera (poluglasa), te grčka slova, a dosljedno obilježava i kraj svakoga retka, no kratice ne razrješava nego ih ostavlja s titlom, kao u originalu, a ne dira ni u pisanje velikih slova.

Iza opisa svakoga pojedinoga izdanja dolazi u *Katalogu* i opis svih poznatih primjeraka, s tim što se redoslijed zasniva na abecednom redu mjesta današnje pohrane. U opisu pojedinih primjeraka uz informaciju o ustanovi u kojoj se

nalazi dana je signatura, te odgovarajući opis (uvez, broj sačuvanih stranica i dr.), a eksplicitno su navedeni i svi rukopisni zapisi na stranicama teksta, provenijencija primjeraka ukoliko je poznata, te literatura uz svaki primjerak.

Da je autor akribično radio i služio se vrlo obsežnom literaturom, razvidno je već i iz primjetaba uz tekst (ukupno 158). Zatim su na str. 63-70 abecednim redom dane kratice literature uporabljene u *Katalogu* po uobičajenim uzusima, s tim što su naslovi ćirilskih knjiga transliterirani latinicom, dok su latinične ostale u izvornoj grafiji. Međutim, u kriticama ipak nije naveo svu literaturu koju je rabio, a koja je navedena uz opis knjige i svakog primjerka, nego samo onu literaturu koju češće citira, tako da se iz toga ne vidi sva upotrijebljena literatura.

Zatim su dane kratice biblioteka i arhiva, pa tabela transliteracije i brojne vrijednosti ćirilskih slova, što je bitno za čitanje *Kataloga*. Rabi hrvatsku latinicu (č, š, dž), *jat* i *prednji nazal* označava dijakritičnim znakom nad *e* i *a*, o transliteraciji **Ш** već je rečena bitna zamjerka, također je pogrešno obilježavanje **S** sa *s*, jer se zapravo radi o varijanti glasa *z*.

Iza kataloških opisa slijedi registar imena, u kojemu se pojavljuju sva imena spomenuta u opisu primjeraka, uključujući i literaturu o njima, ali ne i ona o knjigama, a signature se daju prema signaturama primjeraka u *Katalogu*. Uz ime je najčešće bilježeno i zanimanje osobe, koje u zagradi prevodi na njemački. Sljedeći je registar popis mjesta gdje se primjerci knjiga danas čuvaju, kao i njihova sadašnja signatura, abecednim redom, ali složeni po državama. Na stranici 271. kronološki je popis zapisa po godinama, uz svaku godinu uz koju ide neki zapis signaturni je broj primjerka prema ovom *Katalogu*, a na str. 272. izrađen je popis posebnog brojanja folija u knjigama, razrađen u tri stupca, gdje se bilježi način signiranja po sveščicima, kao i sve pogreške i propusti u signiranju.

Na str. 278. također abecednim redom i u latiničkoj transkripciji predočene su kratice za pojedine riječi najčešće kraćene u izdanjima ovih tiskara, a na sljedećoj su stranici nabrojani dani tjedna s prijevodom na njemački, te religijski termini iz ovih knjiga s kriticama. Zatim na str. 280. slijedi konkordancija, u kojoj su označeni brojevi pod kojima se u pojedinim katalozima slavenskih inkunabula pojavljuje ovih osam obrađenih knjiga.

Još jedna bibliografija dana je posebno za svaku tiskaru, i to tako da je registrirano sve što se odnosi na tiskaru i izdanja, i to određenim redoslijedom (arhivalije, bibliografije, katalozi i opisi izdanja, zbirke i istraživanja, opći prikazi i monografije, te svi važniji članci, a za tiskaru Crnojevića izvori i faksimili-

lirano izdanje), no u ovoj bibliografiji napušta princip abecednoga reda i uspostavlja kronološki.

Na samom kraju *Kataloga* daje popis iluminacija, prvo za Fiolovu, a zatim za tiskaru Crnojevića i to signirano prema brojevima u *Albumu* s preciznim opisom (naznaka sadržaja svake slike, vrsta iluminacije, veličina), navedena je signatura inkunabule u ovom *Katalogu*, te broj stranice na kojoj se iluminacija nalazi (slika, zastavica, vinjeta, inicijal). Kao dodatak *Katalogu* dan je *Album*, u kojem je preslikana kompletna iluminacija iz svih knjiga obiju tiskara, te je tako moguć vrlo precizan i detaljan uvid u iluminaciju svih opisanih knjiga ovog *Kataloga*.

Katalog je, prema svemu dosad rečenom, veoma sistematičan, tako da se iz njega može dobiti opsežan uvid u sve pojedinosti u pogledu obrađenih knjiga, a uvodni dio daje i više od toga iscrpnim obavijestima o relevantnim povijesnim okolnostima, te o svemu što je na neki način vezano uz sadržaj knjiga. Samim tim on postavlja dobar temelj za dalji rad na slavenskim inkunabulama. Katalog hrvatskih glagoljskih tiskanih knjiga već je objavljen (*Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483-1812. гг.* РГБ, НИО редких книг (Музей книги), Москва 1998. Составитель А. А. КРУМИНГ). Uz sitne primjedbe koje se tiču transliteracije ćirilskih tekstova, ovaj rad zaslužuje najviše ocjene, a treba se nadati da će čitav projekt biti obavljen na istoj znanstvenoj razini, naročito stoga što je Nemirovski dao metodološke upute za izradu *Kataloga*, a prema njima je vrlo dosljedno i uspješno obavio cijeli posao.

HERTA KUNA

EVGENIJ L. NEMIROVSKIJ, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Band II (Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig)*, Baden-Baden, 1997. 197 str. + 146 slika.

Prema dosadašnjim spoznajama među najstarijim su ćirilskim tiskarama jedna u Vlaškoj i druga u Veneciji, kojima se u svom radu upravo bavi Nemirovski u ovoj knjizi, pošto je u I. tomu iste edicije obradio tiskaru u Krakovu i onu Đurđa Crnojevića na Cetinju, obuhvativši time ćirilске inkunabule od 1491. do 1512. g. Koliko je dosad poznato, najstariji ćirilski tisak potječe iz Krakova, iz 1491. g., a tiskara na Cetinju radi već 1494., da bi u tiskari u Vlaškoj bila